

Cultural Semiotics of Place in Eco- Poem of *Do Chenar* by Hasan Roshan

Vol. 17, No. 2, Tome 92
pp. 77-113
Summer 2026

Fatemeh Zamani*

Abstract

The two sides relationship between man and place has had a significant impact on the formation of various types of human culture. The relationship of place as a sign system with other cultural codes is discussed and investigated in cultural semiotics to determine the "umwelt" and "osemiosferes" of texts. A collection of poems *Do Chenar* by Hasan Roshan is one of the contemporary literary works in Persian language describing the history, culture and geography of North Khorasan, especially the city of Bojnord. In this collection of poems, the place element as a dynamic and fluid code is linked with other historical, social and cultural aspects of North Khorasan people which defines the osemiosferes of the text from the point of view of cultural semiotics. This study tries to analyze the semantic implications of the mentioned places in the *Do Chanar* based on the cultural semiotics approach of the place. The result of the study shows that the memory of ancient places (Spakho Temple, Etrak River), natural places (Faiz Abad Aqueduct, Palmis Spring), old streets and neighborhoods of the city (Sabze Maidan, Qaranga Dalan, Alang Och Agach, Shatrakhana) and modern places (cinema and cafe), religious places (Revolutionary Mosque, Imam Mosque) in *Do Chanar* are out of their function.

Keywords: Place; umwelt; osemiosfer; popular culture; cultural semiotics; *Do Chenar*.

Received: 27 November 2022
Received in revised form: 24 February 2023
Accepted: 12 March 2023

* Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Kowsar University of Bojnourd, Bojnourd, Iran;
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2686-5339>; Email: f.zamani@kub.ac.ir

1. Introduction

Places are abundantly reflected in literary and artistic works, particularly those created based on the history and indigenous culture of a land. Hassan Roshan (1975) is a contemporary poet from North Khorasan whose poems, including *Do Chenar* and *Chiksa'i*, frequently reference various places. The narrative poem *Do Chenar* can be considered among the significant Persian-language eco-poems that depict the ancient, historical, cultural, and natural places of the poet's homeland. In this work, references to historical sites, buildings, and structures of Bojnord city—such as cinemas, cafes, mosques, old neighborhoods, city gates, mountains, rivers, etc.—are extensively used. Roshan, who is concerned with preserving cultural and historical heritage, nostalgically and regretfully recalls the changing customs, architecture, and geography of the city (Bojnord) in this work. Therefore, the present article attempts, through the approach of the cultural semiotics of place, to analyze the semantic significations of the mentioned places in *Do Chenar* and examine their connection with the history and folklore of North Khorasan. Furthermore, this research investigates and analyzes how place connects with the discourses of the poet's homeland.

Research Questions:

This study seeks to answer the following questions: How is the manifestation of place in the discourse and language of *Do Chenar*? Does discourse destroy places and recreate them? How does place establish the connection between humans and existence through discourse?

2. Literature Review

The book of *Semiotics of Place*, compiled by Farhad Sasani (2012), comprises a collection of articles formed around the connection of space and place with other textual signs and codes, including identity, gender, culture, etc. Shairi (2012), in the book of *Visual Semio-Semantics*, discusses in detail in one chapter the

presence of space and place in speech acts. Based on the functions of place, he categorizes it into various types such as reconfigured place, narrative place, phenomenal place, transcendental place, spatialization of place, and placialization (Shairi, 2012, pp. 219-251). Soleimani (2006), in the article "An Introduction to the Semiotics of Place and Time in the World of Drama," examines the various manifestations of spatial and temporal signs in drama based on Kowzan's classification and attempts to achieve a specific categorization of spatial and temporal signs in drama. Rezaei (2017), in the article "A Semio-Semantic Analysis of the Transcendence of Place in the Story "The Grand Lady of My Soul" examined how an active place is transformed into a meta-place. The result of this investigation shows that the utterer, relying on the sensory-perceptual experience resulting from the co-presence of the subject and the surrounding world, paves the way for the spatialization of the garden, elevates it to a transcendental place, and provides a new understanding of the "other" and existence. Kanaani (2019), in the article "The Function of Place Discourse in The Night of Burning Sohrab (*Shab-e Sohrab-Keshan*) by Bijan Najdi," deals with the semantics of various types of place, spatial transformation, and transcendence. This research shows that different types of places—continuous, discontinuous, inductive, vortex-like, and transcendental—play a role in representing discourse. Firoozmand (2011), in his thesis titled "Semiotics of Place in Beyzaie's Plays," relying on four plays (The Eighth Voyage of Sindbad, Mr. Asrari's Journalistic World, Pardeh-Khaneh, and Afrā), analyzed the semiotic functions of place in explaining the concept of agency and subjectivity in Beyzaie's plays and examined the historical, mythical, and cultural significations of places. Habibi Bordbari (2016), in her thesis titled "Semiotics of the Element of Place in the Novels of Ibrahim al-Koni (The Two Novels Al-Bi'r and Nazif al-Hajar as Examples) shows that al-Koni, through the use of place, addresses the social, political, and cultural issues of desert-dwellers. Places in these works can be categorized into various types such as unlimited, intimacy, union, separation, multidimensional, elevated, mental, war-related, social, inspiring, kinetic, religious.

3. Research Method

This research is based on the theoretical foundation of the cultural semiotics of place. According to this theory, when places move beyond their functional and utilitarian roles, they become linked with historical, cultural, social, and discursive codes. Therefore, considering the semantic significations of places, they are categorized into types such as network/inductive place, continuous place, spiral place, transcendental place, narrative place, reconfigured place, phenomenal place, spatialization of place, and placialization (Shairi, 2012, pp. 219-251). In this research, first, spatial signs are extracted from Hassan Roshan's narrative poem *Do Chenar*, and then they are analyzed based on the theory of cultural semiotics of place.

4 .Discussion and Analysis

4.1. *Placialization of Place in Nativist Discourse*

In *Do Chenar*, Roshan recalls old city places and neighborhoods that, in their initial state before destruction, had a functional, active role. However, the poet refers to these destroyed spatial signs (place-being) as forgotten semiotic spheres or those placed within a new semiotic system, which no longer have active value. Instead, by transforming into a To become (L' etat) place, they contribute to the recovery of the poet's native culture.

4.2. *Reconfigured Place*

A reconfigured (narrative) place is one that, due to new discursive conditions added to it, acquires characteristics of new meanings (Shairi, 2011, p. 108). In *Do Chenar*, the reconfiguration of natural spatial signs and religious sites reflects identity discourse and revolutionary discourse.

4.3. Phenomenal Place

"Spatial thinking is dependent on feelings and emotions; emotions rooted in the active presence of the subject in a place. The semio-semantics of emotions has clearly shown that the body, with its powerful presence, affects place" (Shairi, 2011, p. 109). This means that the presence of the subject/subjects gives meaning to place. In *Do Chenar*, spatial signs that evoke historical events transform into signs of phenomenal place and become linked with ancient and contemporary historical discourses.

5. Conclusion

In Hassan Roshan's eco-poem *Do Chenar*, a diverse range of spatial signs is employed, including references to ancient cities, old neighborhoods of Bojnord, ancient and historical edifices of North Khorasan, religious sites, and modern places. Examining the cultural semiotics of place in this narrative poem indicates that the poet strives, through the associations evoked by recalling these places, to revive the former semiotic sphere (the *umwelt*) of his ancestors and reflect the nativist, historical, religious, and ethnic discourses of his homeland. Thus, the subject/poet, by recalling activities that took place in the old city neighborhoods such as Sabze Meydan, Owleng Owch Aghacha, Shotorkhaneh, PayTub, Meydan Kaj, Kuche Bahar, Kuche Kariz, etc., removes these signs of places from their state of place-being and functionality. By transforming them into spatialization and recreating their former significations in connection with their inhabitants, he reinforces nativist discourse and local culture. In this way, the names of neighborhoods, which evoke rituals, traditions, celebrations, games, and past occupations and crafts, resolve the discursive rupture created between the new and old generations residing in Bojnord through the dynamic process of meaning-making. Furthermore, natural places such as fountain of Pellmis, Hafrig, hill of Eshgh, hill of Ilan in *Do Chenar* are reconfigured and signify identity discourse and the characteristics of the city's inhabitants. Religious places such as the

mosque reflect revolutionary discourse and political tendencies. Additionally, in *Do Chenar*, places that recall historical and ethnic events transform into phenomenal places and become linked with historical-ethnic discourses. Places such as the city of Charmaghan, Espakho Temple, Salouk Castle, Narin Castle, Salsal belonging to the Parthian and Sassanian eras, and places such as Bagh-e Ilkhi, Bagh-e Favvareh, Howz-Khaneh, Patch-Khaneh belonging to the Qajar era evoke the historical discourses of each of these periods. Places such as Aleppo, Kalat, Eshqabad, Caucasus, Khorasan gain meaning through the existence and presence of the discourse of Kurdish ethnic traits—namely freedom, perseverance, bravery, courage, contentment, and chivalry.

.

دوماهنامه بین‌المللی

۱۷د، ش ۲ (پیاپی ۹۲)، تابستان ۱۴۰۵، صص ۷۷-۱۱۳

مقاله پژوهشی

https://lrr.modares.ac.ir/article_7120.html

نشانه‌شناسی فرهنگی مکان در بوم سروده‌ی نوچنار اثر حسن روشن

فاطمه زمانی*

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۶

چکیده

رابطه‌ی دوسویه‌ی انسان و مکان در شکل‌گیری انواع فرهنگ بشری تأثیر بسزایی داشته است. در نشانه‌شناسی فرهنگی، رابطه‌ی مکان به‌عنوان یک نظام نشانه‌ای با دیگر رمزگان‌های فرهنگی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد تا «اومولت»ها و «سپهرهای نشانه‌ای» متون را مشخص سازد. منظومه‌ی نوچنار اثر حسن روشن یکی از آثار ادبی فاخر معاصر به زبان فارسی در وصف تاریخ، فرهنگ و جغرافیای خراسان شمالی به‌ویژه شهر بجنورد است. در این منظومه، عنصر مکان به صورت یک رمزگان پویا و سیال با دیگر ابعاد تاریخی، اجتماعی و فرهنگی مردم خراسان شمالی پیوند خورده است که از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی مرزهای سپهر نشانه‌ای متن را مشخص می‌سازد. این مقاله می‌کوشد دلالت‌های معنایی مکان‌های یادشده در منظومه‌ی نوچنار را براساس رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی مکان واکاوی کند. نتیجه‌ی این بررسی نشان می‌دهد که یادکرد اماکن باستانی (معبد اسپاخو، چرمغان)، طبیعی (قنات فیض‌آباد، چشمه‌ی پلمیس)، کوچه‌ها و محلات قدیمی شهر (سبزه میدان، قرنقه‌دالان، الگ‌اوچ آقاچ، شترخانه) و اماکن مدرن (سینما و کافه)، اماکن دینی (مسجد انقلاب، مسجد امام) در منظومه‌ی نوچنار از کارکرد کنشی خود خارج شده و در فرایند پویای معناپردازی با تبدیل شدن به مکان‌شدگی، فضاشدگی مکان، مکان بازپردازی‌شده، مکان پدیداری و غیره به بازیابی و احیای هویت و فرهنگ عامه و تاریخ خراسان شمالی می‌پردازد. همچنین نشانه‌های مکانی یادشده در این منظومه گفتمان بوم‌گرا، گفتمان هویتی، گفتمان انقلابی و گفتمان تاریخی را منعکس می‌کنند.

واژه‌های کلیدی: مکان، اومولت، سپهر نشانه‌ای، فرهنگ عامه، نشانه‌شناسی فرهنگی، منظومه‌ی نوچنار.

۱. مقدمه

انسان پیوند ناگسستنی با مکان دارد و لحظه‌ای نیست که خارج از مکان زیست کند. مکان‌ها در آثار ادبی و هنری به‌ویژه آثاری که براساس تاریخ و فرهنگ بومی هر سرزمین خلق می‌شوند، بازتاب فراوانی دارند. این مکان‌ها می‌توانند شامل مکان‌های طبیعی (مانند کوه‌ها، رودخانه‌ها، جنگل)، بناهای تاریخی (مانند کاخ‌ها، معابد، کاروانسرا)، بازارها و مراکز خرید، اماکن فرهنگی (مانند سینما، مساجد، کتابخانه) و همچنین خیابان‌ها و دیگر فضاهای شهری و روستایی شوند. بر این اساس عناصر مکانی می‌توانند نقش بسزایی در فرایند پویای معناآفرینی داشته باشند و گفتمان‌های گوناگون هر دوره را تداعی سازند.

حسن روشان (متولد ۱۳۵۴ش) از شاعران معاصر خراسان شمالی است که در سروده‌هایش از جمله منظومه *دو چنار و چیکسای* اشاره به مکان‌های مختلف کاربرد فراوان دارد. منظومه *دو چنار وی* شامل یازده شعر بلند با عناوینی چون «کوزه‌ها راویان خاموش‌اند»، «روزگاری که سفره‌ها پر نان»، «خون سردار عوض به پای گلیل»، «چشم بابا امان نشسته به خون»، «همدلی راز ماندن وطن است»، «ناله سر کن، دوباره مرغ سحر»، «روزگاری که لایه حاجی خان»، «ای بهار همیشه از ما دور»، «ما کجای جهان پیاده شدیم؟!»، «همه رفتند و رد پاهایشان» و «مثل گنجشک در شب باران» است. این اثر را می‌توان در زمره یکی از بوم‌سروده‌های شاخص به زبان فارسی دانست که تصویرگر مکان‌های باستانی، تاریخی، فرهنگی، طبیعی زادگاه شاعر است. در این منظومه یادکرد از اماکن تاریخی و ساختمان‌ها و بناهای شهر بجنورد مانند سینماها، کافه‌ها، مساجد، محلات قدیمی، دروازه‌های شهر، کوه‌ها و رودخانه‌ها و غیره کاربرد فراوانی دارد. روشان که دغدغه حفظ میراث فرهنگی و تاریخی دارد؛ در این اثر، با لحنی نوستالژیک و حسرت‌آلود از تغییر آداب و رسوم، معماری و جغرافیای شهر (بجنورد) یاد می‌کند. لذا با توجه به اینکه انسان، فرهنگ، تاریخ، دین، اجتماع و هر آنچه متعلق به آدمی است، در مکان پدیدار می‌شوند و نمود و بروز می‌یابد؛ معناآفرینی‌های حاصل از بسامد فراوان مکان در این منظومه در شناخت فرهنگ و تاریخ خراسان شمالی حائز اهمیت است. از این روی، مقاله حاضر می‌کوشد با رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی مکان، دلالت‌های معنایی مکان‌های یادشده در منظومه *دو چنار را واکاوی* و ارتباط آن با تاریخ و فرهنگ عامه خراسان شمالی بررسی و تحلیل کند. همچنین تحقیق حاضر چگونگی ارتباط مکان را با گفتمان‌های زادگاه شاعر

بررسی و تحلیل کرده است. به عبارتی دیگر مقاله حاضر در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست: تجلی مکان در گفتمان و زبان منظومه دوچنار چگونه است؟ آیا گفتمان مکان‌ها را تخریب و دوباره بازآفرینی می‌کند؟ چگونه مکان پیوند بین انسان و هستی را از طریق گفتمان ایجاد می‌کند؟

۲. پیشینه تحقیق

نشانه‌شناسی مکان به‌عنوان یکی از زیرشاخه‌های نشانه‌شناسی در چند سال اخیر مورد توجه پژوهشگران ایرانی قرار گرفته است و تاکنون کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی در این حوزه تدوین شده‌اند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. کتاب *نشانه‌شناسی مکان* به کوشش فرهاد ساسانی (۱۳۹۱)، مشتمل بر مجموعه مقالاتی است که پیرامون ارتباط فضا و مکان با دیگر نشانه‌ها و رمزگان متنی، از جمله هویت، جنسیت، فرهنگ و غیره شکل گرفته است. شعیری (۱۳۹۱)، در کتاب *نشانه-معناشناسی دیداری* در فصلی به تفصیل درباره حضور فضا و مکان در کنش گفتاری صحبت می‌کند و با توجه به کارکردهای مکان، آن را به انواع گوناگونی چون مکان بازپردازی‌شده، مکان روایی، مکان پدیداری، مکان استعلایی، مکان شدگی و فضاشدگی مکان تقسیم کرده است. سلیمانی (۱۳۸۵) در مقاله «درآمدی بر نشانه‌شناسی مکان و زمان در دنیای درام» جلوه‌های گوناگون نشانه‌های مکانی و زمانی درام را براساس طبقه‌بندی کوزان بررسی می‌کند و می‌کوشد به دسته‌بندی مشخصی از نشانه‌های مکانی و زمانی درام دست یابد. سقاییان و همکاران (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان «بررسی استحاله مکانی در نمایشنامه کانال کمیل: رویکرد نشانه-معناشناختی» چگونگی استعلای مکان را در این نمایشنامه بررسی کرده و نقش مکان را در شکل‌گیری گفتمان و تولید معنا سنجیده‌اند. رضایی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل نشانه-معناشناختی استعلای مکان در داستان بزرگ بانوی روح من» چگونگی تبدیل مکان کنشی به فرامکان مورد بررسی قرار گرفته است. نتیجه این بررسی نشان می‌دهد گفته‌پرداز با اتکا به تجربه حسی - ادراکی ناشی از هم‌حضور سوژه و دنیای اطراف راه را برای فضاشدگی باغ می‌گشاید و آن را تا مکانی استعلایی پیش می‌برد و دریافتی تازه از «دیگری» و هستی به دست می‌دهد. کنعانی (۱۳۹۸) در مقاله «کارکرد گفتمان مکان در شب سهراب‌کشان بیژن نجدی» به معناشناسی انواع مکان، استحاله و استعلای مکانی پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد که مکان‌های

مختلف پیوستاری، ناپیوستار، القایی، گردبادی و استعلایی در بازنمایی گفتمان نقش ایفا می‌کنند. فیروزمند (۱۳۹۰) در پایان‌نامه خود با عنوان «نشانه‌شناسی مکان در نمایشنامه‌های بیضایی» با تکیه بر چهار نمایشنامه هشتمین سفر سندباد، دنیای مطبوعاتی آقای اسراری، پرده‌خانه و آفرای کارکردهای نشانه‌ای مکان را در تبیین مفهوم عاملیت و سوژگی در نمایشنامه‌های بیضایی تحلیل و دلالت‌های تاریخی، اسطوره‌ای و فرهنگی مکان‌ها را بررسی کرده است. حبیبی بردبری (۱۳۹۵)، در پایان‌نامه خود با عنوان «نشانه‌شناسی عنصر مکان در رمان‌های ابراهیم ال‌کونی (دو رمان البئر و نزیف الحجر به عنوان نمونه)» عنصر مکان را در دو رمان البئر و نزیف الحجر ابراهیم ال‌کونی بررسی کرده‌اند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که ال‌کونی با کاربرد مکان به بررسی مسائل اجتماعی، سیاسی، فرهنگی صحرائشینان پرداخته است. مکان به انواع مختلفی مثل نامحدود، انس، وصال، فراق، چند بعدی، مرتفع، ذهنی، جنگی، اجتماعی، الهام‌کننده، حرکتی، دینی، مکان در این آثار قابل دسته‌بندی است.

مروری بر تحقیقات انجام‌شده در حوزه نشانه‌شناسی مکان حاکی از آن است که تاکنون تحقیقی در خصوص نشانه‌شناسی مکان با رویکرد فرهنگی و تأثیر گفتمان در تخریب و بازآفرینی نشانه‌های مکانی صورت نگرفته است. لذا در پژوهش حاضر کارکرد نشانه‌های مکانی در تبیین هویت و فرهنگ و تاریخ قومی و تحلیل رابطه بین انسان و مکان در شکل‌گیری گفتمان منظر نشانه‌شناسی فرهنگی در منظومه دو چنار حسن روشن تحلیل و واکاوی شده است که از نوآوری‌های پژوهش پیش روست.

۳. مبانی نظری

این بخش به بنیان‌های نظری که پژوهش مبتنی بر آن‌هاست پرداخته خواهد شد:

۳-۱. نشانه‌شناسی

نشانه‌شناسی^۱ در مکتب ساختارگرایی و نظریات فردینان دو سوسور^۲ زبان‌شناسی سوئیسی ریشه دارد. سوسور در کتاب *زبان‌شناسی عمومی* نشانه‌شناسی را دانشی می‌داند که به مطالعه نقش نشانه‌ها به‌مثابه

بخشی از زندگی اجتماعی می‌پردازد (چندلر، ۱۹۵۲، ص. ۲۶، ترجمه پارسا، ۱۳۸۷). به دنبال سوسور، نظریات چارلز سندس پیرس^۳ در باب ماهیت نشانه‌ها و نظام‌های نشانه‌ای در گسترش علم نشانه‌شناسی مؤثر واقع شد (مقدادی، ۱۳۹۳، ص. ۲۱۲). هرچند دوسوسور هیچ‌چیز را بهتر از مطالعه زبان، نشان‌دهنده ماهیت نشانه‌شناسی نمی‌داند و کلود لوی استروس^۴ نیز زبان را نمونه‌اعلای یک نظام نشانه‌شناسی می‌داند (چندلر، ۱۹۵۲، ص. ۳۰، ترجمه پارسا، ۱۳۸۷)، اما از منظر نشانه‌شناسی نشانه‌ها می‌توانند به شکل کلمات، تصاویر، اصوات، اطوار و اشیا ظاهر شوند. امبرتو اکو^۵ در تعریف نشانه‌شناسی می‌گوید: «نشانه‌شناسی با هر چیزی که بتواند یک نشانه قلمداد شود سروکار دارد» (اکو، ۱۹۷۶، ص. ۷ به نقل از چندلر، ۱۳۹۴، ص. ۲۵). به‌طور کلی، هدف نشانه‌شناسی بررسی چگونگی معنادار شدن متون (نشانه‌ها) و شیوه‌های معنابخشی خوانندگان به آن‌هاست (کالر، ۱۹۴۴، ص. ۱۰۱، ترجمه صادقی و امرالهی، ۱۳۸۸).

۳-۲. نشانه‌شناسی فرهنگی

دانش نشانه‌شناسی علاوه بر زبان‌شناسی در دیگر حوزه‌های علوم انسانی همچون جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، روان‌کاوی، روایت‌شناسی، مطالعات فرهنگی و غیره مورد استفاده قرار گرفته است. نشانه‌شناسی فرهنگی یکی از دیدگاه‌های متأخر در حوزه نشانه‌شناسی است و «با انتشار مجموعه تزهایی در باب مطالعه نشانه‌شناختی فرهنگ‌ها اثر جمعی لوتمان، ایوانوف، توپورف، پیاتیگورسکی و اوسپنسکی، مکتب تارتو مسکو در سال ۱۹۷۳ وارد صحنه بین‌المللی علم شد» (سرفراز و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۷۷). نشانه‌شناسی فرهنگی، فرهنگ را عبارت از شبکه‌ای پویا از روابط متقابل بین نظام‌های نشانه‌ای و رمزگان‌ها می‌داند که از طریق تاریخی شدن و متنی شدن تجربه زیسته ما در جهان شکل گرفته‌اند (سجودی، ۱۳۸۹، ص. ۸۱). یوری لوتمان به‌عنوان یکی از چهره‌های شاخص در نشانه‌شناسی فرهنگی، در تعریف فرهنگ می‌گوید: «فرهنگ مولد ساختمندی است و به این طریق فضایی اجتماعی پیرامون انسان به وجود می‌آورد، فضایی شبیه سپهر زیستی، که زندگی را - نه زندگی زیستی بلکه زندگی اجتماعی - برای انسان ممکن می‌سازد» (لوتمان و اوسپنسکی، ۱۳۹۰، ص. ۴۴). بر این اساس، می‌توان گفت در نشانه‌شناسی فرهنگی،

فرهنگ نه تنها در حکم نظامی نشانه‌ای است، بلکه رابطه بین فرهنگ با نشانه و دلالت یکی از جنبه‌های بنیادی رده‌شناسی آن محسوب می‌گردد (همان، ص. ۵۲). در نشانه‌شناسی فرهنگی دلالت‌های معنایی عناصر مختلف فرهنگ مانند خوراک، پوشاک، ابزار، آیین و رسوم، مکان و غیره مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۳.۳. نشانه‌شناسی فرهنگی مکان

یکی از مباحث مطرح در نشانه‌شناسی فرهنگی، نشانه‌شناسی مکان است. فان‌لی‌یون^۱ در کتاب *نشانه‌شناسی اجتماعی* می‌نویسد یک مکان به وسیله قلابندی‌های گوناگون می‌تواند به یک فضای عمومی یا خصوصی تبدیل شود (بنی‌اسدی و سجودی، ۱۳۹۳، ص. ۲۹). نشانه‌شناسان بر این باورند که همه‌جا فضا است و هیچ‌گاه نمی‌توان فضا را ترک کرد، بلکه تنها می‌توان جابه‌جا شد. حتی نشانه‌ها نیز ناگزیرند در مکان و در زمان حرکت خود را آغاز کنند و از شکل‌های ساده به شکل‌های پیچیده برسند (عباسی، ۱۳۹۰، ص ۷). الیوت گینز نشانه‌شناسی مکان را روندی توصیفی می‌داند که در جست‌وجوی ارتباط سوژه و روابط فضایی می‌پردازد (Gaines, 2006, p. 176). یاکوب فن اوکسکول^۲ با طرح نظریه «اومولت»^۳ و یوری لوتمان^۴ با بیان نظریه «سپهر نشانه‌ای»^۵ نشانه‌شناسی فرهنگی مکان را مورد توجه قرار دادند. اوکسکول، واژه «اومولت» را که از پیشوند-حرف اضافه‌ای «um» به معنی «پیرامون، در و برای» و «welt» به معنی دنیا ساخته شده است، دنیای نشانه‌ای یک ارگانیسم (در اینجا انسان) می‌داند. اومولت تمام جنبه‌های معنادار جهان یک ارگانیسم را مشخص می‌کند (پاکتچی، ۱۳۸۹، صص. ۱۶-۱۸). لذا اومولت انسانی «دنیایی است که پیرامون او قرار دارد و دنیایی است که برای اوست، در حالی که یک رابطه دو طرفه و چرخه‌ای میان او و دنیای پیرامونش/برایش وجود دارد» (همان، ص. ۲۰).

یوری لوتمان با الهام از نظریه اومولت، «نظریه سپهر نشانه‌ای» را مطرح می‌کند. سپهر نشانه‌ای عبارت است از فضایی نشانه‌ای که بیرون از آن فرایند نشانه‌ای غیرممکن است (پاکتچی، ۱۳۸۹، ص ۲۱). «هر سپهر نشانه‌ای دارای هسته و لایه‌های پیرامونی است. هسته یا مرکز سپهر نشانه‌ای محل تمرکز متن‌ها و ساختارهای نشانه‌ای تثبیت یافته است که نقطه ثقل آن فضا محسوب می‌شود. پیرامون سپهر نشانه‌ای

لایه‌هایی تراوایی و پرخلل و فرجی است که زمینه ارتباط فضای درون سپهر را با خارج فراهم می‌کند (سرفراز و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۸۹). انسان و اومولت‌هایش در فضای گسترده‌تر سپهر نشانه‌ای فرهنگ قرار می‌گیرند و در رابطه‌ای دو سویه به یکدیگر معنا می‌دهند و از یکدیگر معنا می‌پذیرند، «زیرا مکان محصول فعالیت فرهنگی در فضا است؛ فعالیتی که طبیعت خام را به فرهنگ تبدیل می‌کند... و شکل‌گیری مکان به‌مثابه یک نظام نشانه‌ای در تعامل دو سویه است با شکل‌گیری زیر رمزگان فرهنگی که به مکان و روابط مکانی معنا می‌دهد» (سجودی، ۱۳۸۹، ص ۸۱). شعیری نیز به نوع‌شناسی مکان از منظر معنا-شناختی پرداخته است. وی معتقد است مکان‌ها وقتی از کارکرد کنشی و استعمالی خود خارج می‌شوند با رمزگان‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و گفتمانی پیوند می‌خورند. وی با توجه به دلالت‌های معنایی مکان‌ها آن‌ها را به انواعی چون مکان-شبهه یا مکان القایی^{۱۱}، مکان پیوستاری^{۱۲}، مکان حلزونی، مکان استعلایی، مکان روایی، مکان بازپردازی‌شده^{۱۳}، مکان پدیداری^{۱۴}، فضا شدگی مکان، مکان شدگی/شوشی^{۱۵} تقسیم می‌کند (شعیری، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۹-۲۵۱). از این روی، با توجه به نقش تاریخی، اجتماعی و فرهنگی که وی برای مکان در معناپردازی و نیز ارتباط مکان و هویت قائل است، از طبقه‌بندی او می‌توان در نشانه‌شناسی فرهنگی مکان بهره برد.

۴. بحث و بررسی

همانطور که در مقدمه بدان اشاره شد، حسن روشن در منظومه دوچنار از عنصر مکان در پیوند با مضامین تاریخی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی بهره می‌برد و فضایی نشانه‌ای می‌سازد که به هم‌زیستی جمعی ساکنان زادگاهش دلالت دارد. این مقاله می‌کوشد نشانه‌های مکانی را به‌عنوان ظرفی که تعامل انسان با طبیعت و ناطبیعت (یعنی تاریخ، هنر، فرهنگ و...) در آن رخ می‌دهد، تحلیل کند. بدین منظور، در ادامه ابتدا به نوع‌شناسی مکان‌های یادشده در این اثر پرداخته شده است و سپس نقش آن‌ها در فرایند معناپردازی و پیوست‌وگسست گفتمانی سوژه با فرهنگ و تاریخ سرزمینش بررسی شده است.

۴.۱. مکان‌شدگی مکان در گفتمان بومی‌گرا

در مکان‌شدگی، مکان از وضعیت کنشی خود خارج می‌شود و حالت نشانه‌ای پیدا می‌کند و با «مکان‌شدگی/شوشی» روبه‌رو هستیم. «وقتی با مکان‌شدگی مواجه هستیم، حضور مکان دوباره حاضر می‌شود. یعنی حاضر شدگی حضور اتفاق می‌افتد» (شعیری، ۱۳۹۱، ص. ۲۳۸).

تصور گفتمانی فاقد مکان تصویری محال است. گفتمان برای کنونیت‌بخشی به خود نیازمند مؤلفه‌های مکانی است تا بتواند قابلیت القای معانی را داشته باشد (مرادی و چالاک، ۱۴۰۰، ص ۷۱). از آنجایی که بین مکان و انسان رابطه‌ای دو سویه برقرار است، با تغییر مکان، بسیاری از اومولت‌ها و سپهرهای نشانه‌ای فرهنگی انسان نیز دگرگون می‌شود. در منظومهٔ دو چنار، روشن اماکن و محلات قدیمی شهر را به خاطر می‌آورد که در وضعیت آغازین خود یعنی پیش از تخریب کارکردی کنشی داشتند. لیکن شاعر از این نشانه‌های مکانی تخریب‌شده (مکان-بودگی) به‌عنوان سپهر نشانه‌ای فراموش‌شده و یا قرارگرفته در درون نظام نشانه‌ای جدید یاد می‌کند که دیگر ارزش کنشی ندارند، بلکه با تبدیل‌شدن به مکانی شوشی به بازیابی فرهنگ بومی سراینده می‌پردازند. روشن تغییر معماری و فضای مسکونی زادگاهش را عامل از یاد بردن آیین و رسوم نیاکان خویش می‌داند. از این روی، سعی می‌کند با یادکرد از مکان‌هایی تخریب‌شده‌ای چون قرنقه‌دالان، اولنگ‌اوچ‌درخت، دوچنار و غیره، با به مرکز و هسته فراخواندن نشانه‌هایی که به حاشیه رانده شده‌اند، از مکان-بودگی محلات قدیمی شهر به سمت مکان-شدگی حرکت کند. بدین ترتیب، با تبدیل مکان به نشانهٔ فرهنگی، گسست گفتمانی ایجادشده بین نسل حاضر و نسل‌های پیشین درنور دیده می‌شود و در فرایند معناپردازی به پیوستگی گفتمانی با نیاکان خویش منجر می‌گردد. برای نمونه، همانطور که در بیت زیر مشاهد می‌شود؛ روشن در مصراع اول با آوردن کلمه «بهار» تجدد و نوزایی را تداعی می‌کند. احساس تجدد و نوزایی حاصل از فصل بهار، «قمریان» کوچه «قرنقه‌دالان» را برای شاعر تداعی می‌کند. قرنقه‌دالان نام سابق کوچه برنجی بجنورد است که آن کاروانسرای با دالانی دراز، سرپوشیده و تاریک قرار داشته است (روشان، ۱۳۹۶، ص ۷۱). بنابراین، قرنقه‌دالان در این بیت از دلالت مکان-بودگی محض خارج می‌گردد و با فضاشدگی وجه استعاره‌ای یافته است که دلالت بر آرزوی شاعر مبنی بر احیای آیین و سنن زادگاهش دارد:

با بهاران به خانه برگردان

(همان، ص. ۷۱)

و یا «اولنگ اوچ درخت» که روزگاری محل تجمع مردم و برگزاری کشتی چوخه و اعیاد باستانی بوده با تغییر شکل ظاهری شهر دستخوش دگرگونی شده است و کارکرد استعمالی پیشینش را از دست داده است. لیکن شاعر با استفاده از ترکیب اضافی «عطر اسپند» در محور هم‌نشینی جمله، عطری که همچنان برای هم‌عصرانش معنادار است، مرزهای به فراموشی سپرده‌شده این نظام نشانه‌ای (یعنی کارکردهای فراکنشی اولنگ اوچ درخت) را بازیابی می‌کند و با فضا-شدگی این مکان در ذهن شاعر با نقش‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی آن پیوند می‌خورد:

باز هم در «اولنگ اوچ درخت»

عطر اسپند را دوباره بیاش

(همان، ص. ۷۱)

و یا در جایی دیگر «اولنگ اوچ درخت (آقاچ)» خارج از کارکرد مکانی خود، یادآور ورزش باستانی کشتی چوخه است. در این مورد نیز با فضا-شدگی مکان در کارکرد در زمانی آن در ذهن گوینده مواجه هستیم. در کارکرد در زمانی مکان «موقعیت فضا-مکانی سوژه را در وضعیتی بینابین (نه-مکان و نه-فضا) قرار می‌دهد. مکانی که پر از حافظه تاریخی، اجتماعی، فرهنگی است به مکانی هستی‌شناختی تبدیل می‌گردد» (شعیری، ۱۳۹۱، ص. ۲۴۲). بنابراین در بیت زیر «النگ اوچ آقاچ» در کارکرد در زمانی خود از وضعیت مکان-بودگی بیرون آمده است و به فضایی سرشار از حافظه اجتماعی و فرهنگی شاعر تبدیل می‌شود:

باز هم در النگ اوچ آقاچ

چوخه کاران گرد و نام‌آور

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۴۷)

همچنین روشن در شعر بلند «ما کجای جهان پیاده شدیم» با حسرت از «بجنورد روزگار قدیم» و

کوچه قدیمی «دو چنار» یاد می‌کند:

آی بجنورد روزگار قدیم

ناگهان یک چنار تو کم شد

(همان، ص. ۸۴)

این کوچه که به خاطر وجود دو چنار کهنسال بدین نام خوانده شده در سال‌های اخیر برای عریض‌تر شدن خیابان، یکی از دو چنار، بدون توجه به ارزش باستانی‌اش قطع می‌شود. شاعر قطع‌شدن این چنار را که در موقعیت مکان-شدگی قرار گرفته است، دلالت بر ایجاد گسستی گفتمانی بین ساکنان بجنورد قدیم و بجنورد روزگار خویش می‌داند. لذا در مطلع شعر خود با استفاده از عبارت «بجنورد قدیم» در کنار قید «ناگهان» و فعل «کم‌شدن» معنای از بین رفتن فرهنگ و تاریخ محلی خود را تداعی می‌کند. همچنین چنار که نماد ایستادگی، مقاومت و ریشه‌داری است در فرایند پویای معناسازی بر نیاکان سلحشور شاعر (قوم کرد) دلالت دارد. لیکن با قطع شدن یکی از این درختان مرز سپهر نشانه‌ای فرهنگی پیشین فرو می‌ریزد و عناصر برون‌مرزی (تحولات مدرنیته/ دیگری) به درون و مرکز هسته سپهر نشانه‌ای نفوذ می‌کنند و شیوه زیست تازه‌ای را پدید می‌آورند که مبتنی است بر فردگرایی، خودخواهی و برتری‌جویی. در چنین وضعیتی با قطع یکی از دو چنار و تغییر شکل کوچه دو چنار که نماد فرهنگ سنتی و بومی است گسستی گفتمانی بین نسل‌های قدیم و جدید شهر بجنورد رخ می‌دهد و شاعر چون فضای جدید شهرش را قابل زیست نمی‌داند در پایان شعر آرزوی مرگ می‌کند: «پر کن ای مرگ استکانم را» (ر.ک: روشان، ۱۳۹۶، صص. ۹۴-۹۶).

شعر «ناله سرکن، دوباره مرغ سحر» یکی دیگر از سروده‌های این منظومه است که در آن اکثر محلات قدیمی بجنورد مانند «سرمله»، «محلّه سلطان»، «دروازه‌های شهر»، «میدان کاج»، «کوچه بهار»، «کوچه کارین» و غیره و فعالیت‌هایی که در هر یک از آنها انجام می‌شده، یاد شده است. یادکرد از محلات قدیمی در این سروده، همچون مرزی است بین دو جهان زیست متفاوت: یکی جهان زیست پیشینان و دیگری جهان زیست معاصر. در سپهر نشانه‌ای پیشین، شهر متشکل از یازده محله بوده است که شاعر به دو محلّه آن «سر محله و محلّه سلطان» و چهار دروازه اصلی شهر اشاره می‌کند:

به گمانم هنوز یادت هست	«سرمله»، «محلّه سلطان»
یاد دروازه‌های شهر بخیر	قبله، قوچان، مشهد و گرگان

(همان، ص. ۵۵)

با از بین رفتن و یا تغییر شکل یافتن این محلات و گسترش شهر، بی‌شک مرزهای سپهر نشانه‌ای سابق دچار اختلال و فروپاشی شده و بدین ترتیب دیگری (نافرنگ) امکان ورود و تعامل یا تناقض با خود (فرهنگ)

پیدا می‌کند. بدین‌خاطر است که شاعر از عبارت «به گمانم هنوز یادت هست»، استفاده می‌کند تا مخاطب خود را به روزگار پیش از فروپاشی نظام نشانه‌ای سابق ببرد. در بیت بعد وی برای اینکه بتواند پیوست گفتمانی عمیق‌تری با زیست‌جهان پیشین ایجاد کند به چهار دروازه شهر یعنی قبله، قوچان، مشهد و گرگان اشاره می‌کند که فضاشدگی این اماکن به صورت انتزاعی در ذهن شاعر، وی را از انحصار مکان بیرون می‌آورد و اندیشه او را پر از حافظه فرهنگی و تاریخی زادگاهش می‌سازد و لذا فضاشدگی چهار دروازه تداعی‌کننده تاریخ و آیین به فراموشی سپرده شده است.

در ابیات بعد مکان‌شدگی / شوشی محلات و کوچه‌های قدیمی با وضوح بیشتری نشان داده می‌شود و فضای حاکم بر تغییر و تحولات فرهنگی و اجتماعی مردم بجنورد را ترسیم می‌کند. «میدان تاج» و «کوچه بهار» مکانی بوده است که مشروبات الکلی خرید و فروش می‌شده است که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی این نوع خرید و فروش‌ها ممنوع شد. لذا با برچیده شدن این مراکز مشاغل وابسته بدان نیز حذف شد. لذا فراخوانی نام این کوچه‌ها در کاربرد در زمانی آن‌ها، فضای فرهنگی پیش از پیروزی انقلاب اسلامی را ترسیم می‌کند:

جنب «میدان تاج» و سمت «بهار»

سور و سات عرق فروشی‌ها

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۵۵)

در ادامه شاعر از کوچه «کارین» یکی از کوچه‌های قدیمی بجنورد در خیابان طالقانی (کوچه شهید رنجبر) یاد می‌کند. به این دلیل که چاه‌های کاریز در مسیر این کوچه بودند بدین نام شهرت دارد (همانجا). به گفته شاعر این کوچه محل داش‌آکل‌ها بوده است. «داش‌آکل» نام یکی از داستان‌های صادق هدایت است که کنش‌های داستانی شخصیت اصلی آن، داش‌آکل، یادآور آیین فتوت است. «فتوت که نخست مفهوم آن مترادف با شجاعت و بخشندگی بود، تغییر معنی داد و به ایثار، و برخاستن از سر هوای نفس و هوس‌های نفسانی و تخلق به اخلاق حسنه اطلاق شد» (کاشفی‌سبزواری، ۱۳۳۰، ص. ۱۱). فتوت در تصوّف هفتاد و یک شرط دارد که چهل‌وهشت شرط آن وجودی است؛ مانند اسلام، ایمان، عقل، علم، حلم، زهد، صدق، کرم، مروت، شفقت، شجاعت و غیره. بیست‌وسه شرط آن عدمی است که باید از آن احراز کرد؛ مانند حسد، دروغ، خمر، ربا، خیانت، حرص، غیبت و غیره (همان، ص. ۲۷). سراینده دو چنار با تلمیح به داستان

«داش آکل» به صورت ضمنی به جوانمردان زادگاهش اشاره می‌کند که ظاهراً محل تجمع آنان در کوچه «کارین» بوده است. لذا با از بین رفتن این کوچه که نماد حضور فقیان بوده، رسوم جوانمردی نیز از این دیار رخت بر بسته است. بنابراین، در این مورد سوژه از محدوده مکان-بودگی کوچه کارین عبور می‌کند و با مکان‌شدگی/فضاشدگی این مکان بافت فرهنگی آن هویدا می‌شود که یادآور آیین فتوت است:

داش آکل‌های کوچه «کارین»
زیر چترت بساط می‌کردند

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۵۵)

در برخی از ابیات این سروده، کوچه‌های قدیمی یادآور مشاغل عامه مردم است. مثلاً «سبزه میدان» محل فعالیت اتوکش‌ها، بلالی‌ها و لبوفروش‌ها بوده است و در «پای توپ» (نام یکی از محلات قدیمی بجنورد) اجناس قدیمی و اشیای نادر و کمیاب یافت می‌شده است. بنابراین، شاعر/ سوژه با فضاشدگی مکان فعالیت‌های اجتماعی زادگاهش را تداعی کند که با تبدیل شدن مکان به فضا، سوژه از مکان پیوستار با خاصیت کنشی به مکان ناپیوستار با خاصیت فراکنشی عبور می‌کند. بدین ترتیب «سبزه میدان» از نظام پیوستاری خود خارج می‌شود و مکانی برای فراکنش ویژه «اتو زغالی‌ها، گاری لبو و بلال» مبدل می‌شود و پای توپ مکانی برای فراکنش «کهنه خری»:

روزگار اتو زغالی‌ها	«سبزه میدان» به خاطرش مانده است
وسط کوچه‌ها بلالی‌ها...	گاری چار چرخ و دیگ لبو
«پای توپ» و بساط کهنه خری	به گمانم هنوز یادت هست
روزگاران چارواداری	به گمانم هنوز یادت هست
نعل بندی و آب انباری	چک چک بی‌امان مسگرها
دسته‌های الاغ در راهند	باز از هر طرف به مرکز شهر
همچنان می‌روند و می‌آیند	کاروان‌های هیزم و گندم

(همان، ص. ۵۶)

در ادامه این سروده، شاعر از «داشلی کوچه» (کوچه سنگی) یاد می‌کند. داشلی کوچه به دستور سردار مفخم، حاکم بجنورد، به سبک خیابان‌های فرانسوی سنگ‌فرش شده بوده است. این کوچه نیز برای

شاعر/سوژه یادآور دوران قاجار است که اتومبیل رواج چندانی نداشت و مردم شهر برای رفت‌وآمد از کالسکه و گاری استفاده می‌کردند:

«داشلی کوچه» هنوز یادش هست
گذر اسب‌ها و گاری‌ها...

(همان، ص. ۵۷)

در این مورد نیز مشاهده می‌شود که داشلی‌کوچه از مکان‌بودگی خود خارج و تبدیل به مکانی‌شوشی و یا فضامکانی می‌گردد که یادآور تاریخ و فرهنگ است. همچنین روشن نام محله «شترخانه» (از کوچه‌های قدیمی بجنورد که محل اتراق کاروان‌ها بوده است) را نیز با نام «لنگ‌بازی» یکی از بازی‌های سنتی خراسان گره‌زده است که گویی با تغییر نام این محله این بازی سنتی نیز از رونق افتاده است. در اینجا نیز مکان یعنی «شترخانه» بُعد شناختی و کنشی خود را از دست داده است و در سپهر نشانه‌ای شاعر با تبدیل به فضاشدگی یادآور بازی‌های سنتی می‌شود:

راستی در ته «شترخانه»
لنگ‌بازی هنوز یادت هست...

(همان، ص. ۵۸)

برخی از مکان‌های قدیمی ذکرشده در این سروده بلند یادآور بازی‌ها و شیطنت‌های دوران کودکی شاعر و هم‌نسلانش است، برای مثال کنش استعمالی و پرتکرار زمین‌های «ملکش» و «باغ منتظری» که محل کشت و زرع است ضعیف می‌شود تا دلالت فراکنشی و فضاشدگی آن در جهان زیسته شاعر (اومولت) نمایان شود و سوژه بتواند در فضای ایجادشده خاطرات دوران کودکی خود را به‌خاطر آورد:

در زمین‌های خالی «ملکش»
صبح‌ها عصرها دویدن‌ها...
پشت دیوار «باغ منتظری»
در کمین هلو و آلوچه...

(همان، ص. ۵۹)

علاوه بر کوچه‌های قدیمی، برخی از بناهای مذکور در این منظومه مانند کافه و سینما کارکرد کنشی و استعمالی‌شان تضعیف شده است و با فضاشدگی خاطرات دوران نوجوانی سوژه/شاعر را فرا یاد می‌آورد:

سینما شهرزاد و مولن رژ
سینما قدس و سقف پر موشک

(همان، ص. ۷۰)

گوشه «کافه نجف کاکا»

در دل روزهای بارانی

(همان، ص. ۵۴)

عامل دیگری که نشانه‌های مکانی مانند «سبزه‌میدان» و «پای‌توپ»، «داشلی‌کوچه»، «شترخانه»، «دوچنار» و «کوچه‌کارین» و غیره را از مکان‌بودگی مطلق خارج می‌سازد، کاربرد مکان‌شبکه‌ای (مکان‌القایی) آن‌هاست. «مکان‌های القایی مکان‌هایی هستند که در پی متقاعد نمودن سوژه هستند تا باوری را نسبت به چیزی در او ایجاد کنند» (شعیری، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۹). سوژه/شاعر نیز با بهره از نشانه‌های زبانی (نام محلات قدیمی شهر)، گویی سوار بر قطاری در حرکت است که همراه با حرکت قطار او نیز از یک واگن به واگن دیگر می‌رود و هر واگن (نشانه مکانی) یادآور پیشینه تاریخی و فرهنگی زادگاهش را القا می‌کند. بدین ترتیب، مکان‌شبکه‌ای پدید می‌آید که گفتمان بوم‌گرای حاکم بر فضای شعر را منعکس می‌سازند.

۲-۴. مکان بازپردازی‌شده

مکان بازپردازی‌شده (روایی) مکانی است که به دلیل شرایط گفتمانی جدید که به آن افزوده می‌شود ویژگی‌های معنای جدیدی پیدا می‌کند (شعیری، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۸). در منظومه دو چنار بازپردازی نشانه‌های مکانی طبیعی و اماکن دینی انعکاسی از گفتمان هویتی و گفتمان انقلابی است.

۲-۴-۱. اماکن طبیعی و هویت‌بخشی

همانطور که پیشتر بدان اشاره شد محیط‌زیست انسان، تأثیر بسزایی بر شخصیت فردی و ساختار اجتماعی و فرهنگی جوامع دارد. وجود مکان‌های طبیعی بکر در بجنورد (به‌طور کلی خراسان شمالی) بر روی خصوصیات روحی ساکنانش مؤثر بوده است. روشن نیز در دو چنار خودآگاه یا ناخودآگاه به رابطه دو سویه طبیعت و زیست‌بوم با خلق‌وخوی و فرهنگ عامه ساکنان بجنورد اشاره دارد. وی مردم زادگاهش را که با طبیعت سرسبز و با چشمه‌سارها در ارتباط بودند، همانند چشمه‌های «هفت‌ریگ» و «پلمیس» می‌داند که پاک و بی‌ریا بودند. بنابراین دال «چشمه» مصداق معنایی خود را که بر مفهوم مکان تراوش آب اشاره دارد، از دست می‌دهد و از یک نشانه مکان کنشی به یک نشانه مکانی بازپردازی شده، در

گفتمان روانشناختی تبدیل می‌شود. بدین ترتیب، اماکن طبیعی در گفتمان هویتی خراسان شمالی (بجنورد) معنای دیگری پیدا می‌کند و بر خصوصیت اخلاص و بی‌ریایی مردم این منطقه دلالت می‌کند:

بی‌ریا مثل چشمه «هف ریگ» روح پاکش قرین رحمت باد

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۳)

بی‌ریا مثل چشمه «پلمیس» مردم فوق العاده‌ای بودند

(همان، ص. ۱۱)

همچنین، چشمه‌ها در بین طوایف کوچ‌نشین در کنار جنبه کنشی (منبع آب) رمزگانی نمادین (مکان بازپردازی شده) محسوب می‌شوند. از این حیث که پسران و دختران جوانی که عاشق یکدیگر بودند در کنار چشمه‌ها با یکدیگر دیدار می‌کردند. بنابراین، رمزگان چشمه بر گفتمان عشق دلالت پاک دارد. روشن با اشاره به قنات فیض آباد و عشق‌های ایلاتی، به جنبه‌ای از آیین عشق‌ورزی در فرهنگی عامه یاد می‌کند که با ازبین رفتن این مکان، آن عشق‌های پاک نیز ازبین رفته‌اند و گسستی گفتمانی رخ داده است و گفتمان عشق پاک مستحیل و گفتمان عشق مدرن جای آن را می‌گیرد:

عشق‌های زلال ایلاتی پیش چشم «قنات فیض آباد»

(همان، ص. ۸)

جنبه دیگری از ارتباط نشانه‌های مکانی با گفتمان هویتی و فرهنگی در منظومه دو چنار در بازی‌های سنتی نمود پیدا می‌کند. مطالعات نشان می‌دهد که بازی‌های سنتی در نهادینه کردن ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی، تربیت بهتر و افزایش خلاقیت کودکان نسبت به بازی‌های مدرن عملکرد درخور توجهی داشتند (آقاجان و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۹۳). چرا که «کودکان از راه مشاهده الگوهای موجود در بازی، ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی را می‌آموزند و با دریافت تقویت آن‌ها را درونی می‌سازند» (همان، ص. ۹۴). روشن با ذکر نام «تپه عشق» به همراه ترکیب‌هایی چون «عصرهای بهار» و «گعده دوستان»، از دلالت مکان-بودگی این نشانه فراتر می‌رود و با بازپردازی در دلالت معنایی آن، به وجهی دیگر از هویت فرهنگی یعنی بازی‌های سنتی زیست‌بومش اشاره می‌کند که ورود دیگری غیر (بازی‌های مدرن) آن را به فراموشی سپرده است.

در این مورد، مشاهده می‌گردد که کارکرد استعمالی نشانه مکان طبیعی ضعیف شده و در جهان زیسته شاعر بازپردازی می‌شود تا در معنای جدید خود بیانگر گفتمان هویت فرهنگی باشد:

«تپه عشق» و عصرهای بهار
گعده دوستان هم کاسه

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۶۳)

علاوه بر آنچه گفته شد مکان‌های طبیعی به‌عنوان یک نشانه می‌توانند با عقاید عامه نیز در ارتباط باشند. «ذهن اسطوره‌باور مردم گذشته، در مواجهه با آثاری که ساختن آن را خارج از قدرت خود یا انسان‌های پیش از خود می‌دید، آن‌ها را به اسطوره‌ها مرتبط می‌ساخت» (سلطانی و ندیمی، ۱۳۹۶، ص. ۸۱). «تپه ایلان» از جمله مکان‌های طبیعی است که دستمایه قصه‌پردازان بوده است. این تپه در شرق شهرستان بجنورد است و به اعتقاد ساکنان محلی تپه گنج است و مارهای زیادی در آنجاست (روشان، ۱۳۹۶، ص. ۶۴). از این روی، تپه ایلان و قصه‌های گنج و مارهای آن به صورت یک نشانه عینی با بسیاری از قصه‌های عامه با درون‌مایه مار و گنج، روابط بینامتنی برقرار می‌کند. بنابراین با از بین رفتن این نشانه مکانی، بخشی از خاطرات جمعی مشترک اقوام خراسانی فقط در اذهان باقی می‌ماند و نمود عینی خود را از دست می‌دهد:

به گمانم هنوز یادت هست
قصه‌های عجیب مردم شهر
قصه شاهزاده و پریان
سالها حول «تپه ایلان»

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۶۴)

۲-۲-۴. اماکن دینی و انقلابی

مساجد در کارکردهای استعمالی و کنشی خود محلی برای عبادت و راز و نیاز هستند. «در شهرسازی اسلامی - ایرانی مسجد عینیت جهان‌بینی در ساختار شهر است» (علی‌الحسابی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۴۶). لیکن در طول تاریخ مساجد جایگاه فعالیت‌های متعددی بودند که در تمدن‌سازی مؤثر بوده است. در دوران انقلاب اسلامی با شکل‌گیری گفتمان‌های مختلف سیاسی در کشور، مساجد به مکانی برای ترویج گفتمان انقلابی تبدیل می‌شوند. در منظومه دو چنان نیز شاعر از «مسجد انقلاب» و «مسجد امام خمینی» یاد می‌کند که در شرایط گفتمانی جدید بازپردازی و ویژگی‌های معنایی جدیدی پیدا کرده است. گویا مسجد انقلاب از کانون‌های اصلی مبارزان انقلابی و از بعد سیاسی پایگاه جناح راست و مسجد امام از بعد سیاسی پایگاه

جناح چپ در بجنورد بود (روشان، ۱۳۹۶، ص ۷۷). بدین ترتیب، «مسجد انقلاب» در معنای بازپردازی شده‌اش نشانه‌ای از گفتمان جناح راست و مسجد امام نشانه‌ای از گفتمان جناح چپ است:

«مسجد انقلاب» یک طرف و یک طرف «مسجد امامی ها»
(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۷۷)

۳-۴. مکان پدیداری

«تفکر مکانی تفکری است وابسته به احساسات و عواطف؛ عواطفی که ریشه در حضور فعال سوژه در مکان دارد. نشانه-معناشناسی عواطف به خوبی نشان داده است که جسمانه با حضور نیرومند خود بر مکان اثرگذار است» (شعیری، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۹). بدین معنی که حضور سوژه/سوژه‌ها به مکان معنا می‌بخشد. در منظومه دوچنار، نشانه‌های مکانی که یادآور حوادث تاریخی هستند به نشانه مکان پدیداری تبدیل می‌شوند و با گفتمان‌های تاریخی کهن و معاصر پیوند می‌خورند.

۳-۴-۱. گفتمان تاریخی ابنیه باستانی

روشان در سروده «کوزه‌ها راویان خاموشند» در فرایندی حسی-ادراکی با ذکر شهر باستانی چرمغانی که امروزه جز نام چیزی از آن باقی نمانده است، به حمله ویرانگر مغول اشاره می‌کند. چرمغان یا چهارمغان نام شهری در محل قلعه عزیز فعلی که در حمله مغول ویران شده است (صنیع‌الدوله، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۵). بدین ترتیب، در حادثه تاریخی حمله مغول، حضور سوژه‌های ویرانگر مغولی و سوژه‌های ویران شده ایرانی، شهر چرمغانی را یک نشانه معنادار ساخته است که بیانگر گفتمان تاریخی است:

پیش‌ترها در این مزار آباد
خبرت نیست «چرمغانی» بود
(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۴)

در ادامه شاعر با بهره بردن از نشانه‌های مکانی «کهنه‌کند» و «باغ عزیز» تاریخ کهن زادگاهش را که به دوران اشکانیان بازمی‌گردد تداعی می‌کند. «کهنه‌کند» یا «بیژن‌پورت» منطقه‌ای باستانی که در زمان اشکانیان محل زندگی مردم بوده است. «باغ عزیز» از کوچه‌های قدیمی بجنورد که در گذشته قسمتی از

شهر چرمغان بوده است (همانجا). عبارت «رازهای مگو» و «حرف‌های نگفته»، «کوزه‌های شکسته» و «باغ عزیز» بر وجود سپهری نشانه‌ای گمشده‌ای (تاریخ نیاکان) دلالت دارد که کشف و بررسی آن‌ها می‌تواند گسست گفتمانی ساکنان امروز این سرزمین را با اجدادشان از میان بردارد و پیوستگی گفتمانی بینشان برقرار کند:

رازهای مگو تلنبارند	در دل «کهنه‌کند» و «باغ عزیز»
حرف‌های نگفته‌ای دارند	کوزه‌های شکسته‌ای که هنوز

(همان، صص. ۴-۵)

بدین ترتیب، این کوزه‌های شکسته در «کهنه‌کند» و «باغ عزیز» عناصری از اومولت‌های ایران باستان‌اند و دلالت بر حضور جسمانه نیرومند سوژه‌های ایرانی دارد. بنابراین، احیای این عناصر فرهنگی گذشته، مرزهای سپهر نشانه‌ای جدید (شهر بجنورد) را تقویت می‌کند. خوانش نشانه‌های تمدن کهن در فرایندی حسی - ادراکی یادآور دورانی از تاریخ این سرزمین است که در آن رودخانه «اترک» در روزگار اشکانیان و «معبد اسپاخو»^{۱۶} در دوران ساسانیان از شکوه بسیاری برخوردار بود. روزگاری که جاده ابریشم مسیر کاروان‌هایی بوده است که اجناس قیمتی چون مشک و شمش و حریر را از بخارا و بلخ و تبت و چین به دیگر مناطق می‌برده است:

این سفال غریب ایرانی	تا کجا می‌برد با خویش
روزگار شکوه اشکانی	می‌برد تا کرانه «اترک»
قلعه خان و روزگار کهن	روزگار شکوه «اسپاخو»
می‌برد سمت «قلعه نارین»	می‌برد سمت راه ابریشم
از بخارا و بلخ و تبت و چین	کاروان‌های مشک و شمش و حریر

(همان، ص. ۷)

مکان‌هایی چون «قلعه سالوک»، روستای «قزلقان»، «ترکمن یولی»، روستای «غلامان» و «قلعه صلصال» در حوالی اسفراین قرار دارند. بنابر منابع تاریخی «اسفراین یکی از بخش‌های ابرشهر نیشابور بوده که جاده شاهی ابریشم از آن می‌گذشته است» (مرووی و همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۵۲). وجود آثار باستانی فراوانی

در اسفراین بیانگر حضور سوژه‌هایی سازنده است. بدین معنی که اگر این سوژه‌های دارای فرهنگ و تمدن نبودند این مکان‌ها نیز معناآفرین نبودند. لذا شاعر با ذکر این مناطق در فرایندی حسی-ادراکی خواننده را با مجموعه‌ای از فرهنگ و سنن سوژه‌های تجلی‌یافته در بناها پیوند می‌دهد:

می‌برد پای «قلعه سالوک»
می‌برد سمت مرزهای خیال
تا «قزلقان» و «ترکمن‌یولی»
تا «غلامان» و «قلعه صلصال»

(همان، ص. ۱۵)

۴-۳-۲. گفتمان تاریخی اماکن معاصر

شاعر از مکان‌های باستانی که یادآور تاریخ باشکوه دروان اشکانی و ساسانی است گذر می‌کند و از «باغ ایلخی» یا «باغ فواره» که سردار یارمحمد خان شادلو در دوره قاجار آن را احداث کرده، یاد می‌کند. وی همچنین از «عمارت دارالحکومه» یاد می‌کند که دربرگیرنده مجموعه‌ای از بنای معروف آیینه‌خانه، عمارت مفخم، عمارت کلاه فرنگی و حوضخانه بود که در زمان ناصرالدین شاه به دستور سردار مفخم ساخته شد و به عنوان فضایی اداری برای دیدارهای رسمی سردار مفخم با رجال سیاسی عهد قاجار و تشریفات نظامی مورد استفاده قرار می‌گرفت (طالبزاده، ۱۳۸۶، صص. ۲۷-۲۹). در این ابیات نیز مشاهده می‌شود شاعر با به‌کاربردن نشانه‌هایی مکانی خارج از کنش معمول آن‌ها، نظام اجتماعی دوران قاجار و حضور خان‌ها و قدرت‌های منطقه‌ای را منعکس می‌سازد:

«باغ الخی» نشستگه گوشه شهر
«باغ فواره» لذتی دارد
از سرخس و جوین و عشق آباد
به تظلم به مالیات و خراج
در دم «پته خانه»^{۱۷} منتظرند
بیدها بی قرار و یال افشان
در تب روزهای تابستان.....
کاروان‌ها مدام در راه‌اند
سمت «دار الحکومه» می‌آیند
کاروان‌ها قطار پشت قطار

(همان، صص. ۱۵-۱۶)

روشان در مرور حوادث تاریخی نشانه‌های مکانی، هر چه از قرون متقدم به دوران متأخر نزدیک می‌شود مرزهای سپهر نشانه‌ای متعلق به دوران طلایی اشکانی و ساسانی را متزلزل شده می‌بیند. فروپاشی و تخریب تمدن و شکوه خراسان با اشغال آن توسط روس‌ها و کشته شدن «سردار عیوض»^{۱۸} در کوه «گیل» نمود بیشتری یافته است. بدین ترتیب، برای شاعر نشانه مکانی «گیل» از دلالتی ثانوی و ضمنی برخوردار شده است که گفتمان تاریخی معاصر خراسان را بازنمایی می‌کند:

دیده بودی میان غم‌هایت   کرکس روس روی نقش «گیل»
خون «سردار عیوض» به پای گیل   ریخت اما کس عزا نگرفت

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۲۲)

در ابیات بعد شاعر از بی‌تفاوتی حاکم بجنورد نسبت به کشته شدن سردار عیوض خان انتقاد می‌کند و بیان می‌دارد زمانی که سردار عیوض با مهاجمان روس در حال جنگیدن است، عده‌ای (یعنی حاکم بجنورد و اطرافیان او) برای حفظ مقام و منزلتشان نزد شاه قاجار هیچ حمایتی از سردار عیوض نکردند و مطربان و ملیجکانشان در باغ دلگشا به شادی و سرور می‌پرداختند:

ایستادند مثل مرخی سبز   با تمام غرور جان دادند...
باز در «باغ دلگشا» امشب   مطربان و ملیجکان شادند

(همان، ص. ۲۳)

در ادامه، پدیداری شدن نشانه مکانی «وطن» در کنار ترکیبات «شاگره‌های قاجاری» و «دختران قوچانی» پررنگ‌تر می‌شود. «وطن در معنای جدید آن (یک واحد جغرافیایی و سیاسی مشخص)، اساساً با مفهوم ملت و با معنای آزادی و استقلال ملی، ملازمت بنیادی دارد» (آجودانی، ۱۳۸۷، ص. ۱۸). بنابراین، شاعر با انتقاد از حاکمان قاجاری که برای به‌دست‌آوردن مالیات به ناموس وطن (دختران قوچانی) دست‌درازی می‌کنند به مدلول نشانه «وطن» وجهی پدیداری (نماد مظلومیت) بخشیده است که با حضور سوژه‌های انسانی شکل گرفته است. همچنین کوه شاجهان که جایگاه شهادت سردار ججوخان^{۱۹} است، به یک مکان پدیداری تبدیل

می‌شود که حضور سوژه/ججوخان در آنجا، آن را نماد آزادی و ایستادگی علیه بیدادگران و متجاوزان به میهن کرده است:

ای دریغا وطن که افتاده‌است	دست شا گریه‌های قاجاری
عوض مالیات و باج و خراج	غربت «دختران قوچانی»
اینکه در «شاجهان» چها کردند	جگر زخمی «ججوخان» را

(روشان، ۱۳۹۶، صص. ۲۴-۲۵)

در ادامه این سروده یکی شدن و جدایی‌ناپذیر بودن مکان و انسان وضوح بیشتری پیدا می‌کند و شاعر با تشخیص بخشی به مکان‌ها و بناهای تاریخی - تفریحی شهر مانند «بابا امان»، «امارت خونی^{۱۰}»، «بش‌قارداش^{۱۱}»، «آیینه‌خانه^{۱۲}»، «گلشن علی‌آباد^{۱۳}»، «کلاه‌فرنگی^{۱۴}» و دیگر نشانه‌های مکانی، آن‌ها را از کارکرد استعمالی‌شان بیرون می‌آورد و به صورت مکان پدیداری بازنمایی می‌کند که در گفتمان تاریخی و در فرایندی شوشی، غم و اندوه هم‌وطنانش را به خاطر کشتن ناجوانمردانه سردار معزز ترسیم می‌کند؛ به‌گونه‌ای که در جای جای شهر نشانه‌های مکانی نیز عدم حضور سوژه/سردار معزز حس می‌کنند:

چشم «بابا امان» نشسته به خون	تیر ماه هزار و سیصد و چار
پهلوی باز نقشه می‌بافد	پای وافور و پشت میز قمار
می رود تا «امارت خونی»	بی هوا باز حضرت سردار
به معزز بگو که برگردد	چشم بر راه توست چوبه دار....
باز «بش قارداش» می‌نالد	باز «آیینه خانه» گریان است....
ناله زد «گلشن علی‌آباد»	خشت خشت «کلافرنگی» هم
«باغ فواره» از تپش افتاد	«حوض خانه» گرفته هاله غم....
«باغ نارنج» بغض ترکانید	«فرخ افزا» نشسته در ماتم

(همان، صص. ۲۹-۳۲)

۳-۳-۴. گفتمان قومی

سرانجام سرایندهٔ دو چنار، زادگاهش را که محل سکونت اقوام کرد، ترک و تات است و با اتحاد و یکپارچگی کنار یکدیگر زیست می‌کند، همچون سپهر نشانه‌ای می‌داند که اموالت‌های گوناگون انسانی (در اینجا منظور ترک، کرد و تات است) در آن به تعادل و تعامل رسیده‌اند. «حضور قومیت‌های مختلف با فرهنگ‌های متنوع، هم‌نشینی جذاب و درخور تحسینی را برای تولیدات صنایع دستی فراهم آورده است» (مروی و همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۲۶). بنابراین، حضور اقوام مختلف در بجنورد آن را به مکانی پدیداری مبدل می‌سازد که نشانه‌هایی از هر یک از این اقوام در ساختار شهر مشاهده می‌شود:

شهر کرمانج‌های پاک و غیور	شهر خوبی و شهر یک رنگی
شهر ترکان و تات‌های نجیب	شهر گنجینه‌های فرهنگی

(روشان، ۱۳۹۶، ص. ۱۲)

یکی دیگر از نمودهای پدیداری شدن مکان و حضور قدرتمند سوژه‌های انسانی در آن در بخشی از سروده «همدلی راز ماندن وطن است» مشاهده می‌شود:

کردم آزاده‌ام سرم سبز است	کرد را یک وجب زمین کافی است
کرد یعنی منم که می‌بینی	سر پر شور و جان مجروحی
از حلب تا کلات و عشق‌آباد	پشت هر تپه خانه‌ای دارم
کرد یعنی منم که بر دوشم	باز فقر و تفنگ جا مانده است
رد خونم ز خيوه تا شنگال	پای هر تخته سنگ جا مانده است
کرد یعنی منم که از قفقاز	تا خراسان دویده‌ام یک ریز
کرد یعنی منم که آغوشم	خانهٔ تات و ترک و ترکمنی است

(روشان، ۱۳۹۶، صص. ۳۵-۳۶)

این ابیات بر تاریخ مهاجرت اقوام کرد دلالت دارد. «پس از بیرون راندن ازبک‌ها از خراسان شاه عباس صفوی برای محافظت سرحدات شمال شرقی ایرانی، چندین هزار نفر از اکراد را با خانواده‌ها و رمه‌هایشان از آذربایجان غربی و کردستان به شمال خراسان کوچ داد و آنان را مأمور محافظت از مرزهای شمال و

شمال شرقی در برابر حملات ازبک‌ها و ترکمن‌ها کرد» (امانی، ۱۳۸۲، ص. ۸). خوانین خيوه با حمله به خراسان و اسارت شیعیان و غارت اموالشان، ضمن تأمین منافع اقتصادی با انجام تکلیف مذهبی خود برای کسب رضایت الهی تلاش می‌کردند. تجارت برده، خيوه را به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین مراکز برده‌فروشی عصر تبدیل کرده بود (رحمتی، ۱۳۸۷، صص. ۵۱-۵۵). علاوه بر این سرزمین‌هایی چون حلب، کلات، عشق‌آباد، قفقاز سکونتگاه اقوام کرد بوده است. بنابراین این نشانه‌ها با وجود و حضور گفتمان قومی (کرد) معنا پیدا می‌کنند. مکان‌هایی که یادآور گفتمان آزادی، استقامت، دل‌آوری، شجاعت، قناعت، جوانمردی اقوام کرد است.

۵. نتیجه

در بوم‌سروده‌ی دو چنار حسن روشن طیف گوناگونی از نشانه‌های مکانی به کار رفته است، شامل یادکرد از شهرهای باستانی، محلات قدیمی شهر بجنورد، ابنیه باستانی و تاریخی خراسان شمالی، اماکن مذهبی و مکان‌های مدرن. بررسی نشانه‌شناسی فرهنگی مکان در این منظومه حاکی از آن است که شاعر می‌کوشد با تداعی معانی حاصل از یادکرد این مکان‌ها، سپهر نشانه‌ای پیشین (امولت‌های) نیاکانش را احیا سازد و گفتمان‌های بوم‌گرا، تاریخی، دینی و قومی زادگاهش را منعکس کند. بدین ترتیب، سوژه/ شاعر با یادآوری فعالیت‌هایی که در محلات قدیمی شهر مانند سبزه میدان، اولنگ اوچ آقاچ، شترخانه، پای‌توب، میدان کاج، کوچه بهار، کوچه کاریز و غیره انجام می‌شده است، این نشانه‌های اماکن را از وضعیت مکان-بودگی و کنشی‌شان خارج می‌کند و با تبدیل شدن آن‌ها به فضا-شدگی، با بازآفرینی دلالت‌های پیشین این اماکن در پیوند با ساکنانش، گفتمان بوم‌گرا و فرهنگ محلی را تقویت می‌کند. بدین صورت، نام محلات که تداعی‌کننده آیین و رسوم، اعیاد، بازی‌ها، مشاغل و حرف پیشین است، در فرایند پویای معناپردازی گسست گفتمانی ایجادشده بین نسل جدید و قدیم ساکن در بجنورد را برطرف می‌سازد. همچنین، اماکن طبیعی چون چشمه پلمیس، هفریگ، تپه عشق، تپه ایلان در منظومه دوچنار بازپردازی می‌گردند و بر گفتمان هویتی و ویژگی‌های شخصیتی ساکنان شهر دلالت می‌کنند و مکان‌های دینی چون مسجد گفتمان انقلابی و گرایش‌های سیاسی را منعکس می‌سازند. علاوه بر این، در منظومه دو چنار مکان‌هایی که یادآور حوادث تاریخی و

قومی هستند به مکان پدیداری تبدیل می‌شوند و با گفتمان‌های تاریخی قومی پیوند می‌خورند. مکان‌های چون شهر چرمغان، معبد اسپاخو، قلعه سالوک، نارین قلعه، صلصال متعلق به دوران اشکانی و ساسانی و مکان‌هایی چون باغ ایلخی، باغ فواره، حوض‌خانه، پته‌خانه متعلق به دوران قاجار یادآور گفتمان‌های تاریخی هر یک از این دوران هستند. مکان‌هایی چون حلب، کلات، عشق‌آباد، قفقاز، خراسان با وجود و حضور گفتمان اقوام کرد یعنی آزادی، استقامت، دلاوری، شجاعت، قناعت، جوانمردی معنا می‌یابند.

۶. پی‌نوشت‌ها

1. semiology
2. Ferdinand de Saussure
3. Charles Sanders Peirce
4. Claude Lévi-Strauss
5. Umberto Eco
6. Theo Van Leeuwen.
7. Jacob von uexkull.
8. umwelt.
9. Yuri lotman.
10. osemiosfere .
11. manipulative.
12. contino.
13. espace narratif
14. espace phenomenal
15. espace en devenir

۱۶. معبد اسپاخو واقع در شهرستان مانه و سملقان، در کاوش‌های باستان‌شناسی پانزده منطقه زیستی از دوران اشکانی در این منطقه یافت شده و وجود آتشکده اسپاخو در این شهر گواه حضور ساسانیان در این سرزمین است (همانجا).

۱۷. محل گرفتن عوارض و صدور مجوز ورود به شهر. به برگه جواز ورود به شهر پته می‌گفتند (روشان، ۱۳۹۶، ص. ۲۲).

۱۸. سردار عیوض از کرمانج‌های جلالی است که در دوره فتحعلی‌شاه قاجار زیر بار معاهده ننگین «آخال» (۳۰ شهریور ۱۲۶۰ ش)، نرفت و در مقابل متجاوزان روس در شمال خراسان همراه با جوانان کرمانج ایستادگی کرد و در سال ۱۲۷۵ در گلیل به شهادت رسید (همان، ص. ۲۲).
۱۹. سردار ججوخان اهل درگز بود که در آغاز به همراه برادران خود و جوانان درگزی علیه حاکم درگز قیام و درگز را تصرف کرد. وی مدت‌ها علیه متجاوزان روسی جنگید و در نهایت به دست روس‌ها کشته شد (صارم‌الممالک، ۱۳۸۸، ص. ۱۶).
۲۰. عمارت خونی، باغی است مشهور در مشهد که مدتی کنسولگری شوروی بود. عزیزالله خان سهام‌الدوله، ایلخان بجنورد و تعدادی از خان‌های خراسان به دستور رضاخان در این محل به دار آویخته شدند (روشان، ۱۳۹۶، ص. ۳۰).
۲۱. مجموعه تاریخی بش قارداش، در پنج کیلومتری جنوب بجنورد، دارای چشمه‌های پرآبی است. مقبره سردار مفخم و تنی چند از اعضای خاندان شادلو در آن قرار دارد (همانجا).
۲۲. آیینخانه، یکی از عمارت‌های باغ دلگشاست که سردار مفخم آن را احداث کرده است. این بنا به خاطر اتاق آینه‌کاری شده بدین نام خوانده شده است. عکس‌هایی از بزرگان و سرداران قاجاری در آینه‌ها جا داده شده است (مقری، ۱۳۵۹، صص. ۸۴-۸۵).
۲۳. باغ علی‌آباد، با انواع درختان و چنارهای کهن‌سال، در دو کیلومتری شهرستان بجنورد، که عمارتی نیز در آن بوده است (روشان، ۱۳۹۶، ص. ۲۸).
۲۴. در محوطه باغ دلگشا ساختمانی سه طبقه به سبک عمارت کلاه فرنگی ناصرالدین شاه به دستور سردار مفخم ساخته شد. عمارت کلاه فرنگی به علت زلزله شدید به صورت کامل تخریب شده است (عالی، ۱۳۹۳، ص. ۴۸).

۷. منابع

- امانی، ش.ر. (۱۳۸۲). *مرزداران شمال خراسان*. مشهد: واسع.
- آجودانی، م. (۱۳۸۷). *یا مرگ یا تجدید*. تهران: اختران.
- آقاجان، م.، منادی، م.، و تفتی، ا. (۱۳۹۸). *مقایسه بازی‌های سنتی و نوین دوره ابتدایی از منظر آموزشی*. *دوفصلنامه علمی تفکر و کودک*، ۱۰(۱)، ۷۳-۹۹.

- بنی‌اسدی، ن.، و سجودی، ف. (۱۳۹۳). نشانه‌شناسی مکان در تئاتر معاصر ایران با تأکید بر اجرای سیندرلا. فصلنامه هنرهای نمایشی و موسیقی، ۱۱، ۲۳-۳۸.
- پاکتچی، ا. (۱۳۸۹). تحلیل نشانه‌شناختی هویت دوگانه در یک محله شهری و کارکرد آن: مطالعه موردی محله رستم‌آباد- فرمانیه، نشانه‌شناسی مکان. مجموعه مقالات نقدهای ادبی-هنری. به‌کوشش فرهاد ساسانی. تهران: سخن.
- چندلر، د. (۱۹۵۲). مبانی نشانه‌شناسی. ترجمه م. پارسا (۱۳۸۷). تهران: سوره مهر.
- حبیبی بردبری، ا. (۱۳۹۵). نشانه‌شناسی عنصر مکان در رمان‌های ابراهیم ال‌کونی (دو رمان البئر و نزیف الحجر به عنوان نمونه). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی. دانشکده زبان‌های خارجی.
- رضایی، ر.، گلفام، ا.، و آقاگل‌زاده، ف. (۱۳۹۶). تحلیل نشانه-معناشناختی استعلای مکان در داستان بزرگ بانوی روح من. روایت‌شناسی، ۱(۱)، ۸۵-۱۰۴.
- روشن، ح. (۱۳۹۶). منظومه دو چنار. بجنورد: بیژن یورد.
- سجودی، ف. (۱۳۸۹). مکان، جنسیت و بازنمایی سینمایی، نشانه‌شناسی مکان. مجموعه مقالات نقدهای ادبی-هنری. به‌کوشش فرهاد ساسانی، تهران: سخن.
- سرفراز، ح.، پاکتچی، ا.، کوثری، م.، و آشنا، ح. (۱۳۹۶). واکاوی نظریه فرهنگی «سپهر نشانه‌ای» یوری لوتمان و کاربرد آن در زمینه تحلیل مناسبات میان دین و سینما. راهبرد فرهنگ، ۲۹، ۷۳-۹۵.
- سقاییان، م. ح.، شعیری، ح. ر.، و رجبی، م. ف. (۱۳۹۲). بررسی استحاله مکانی در نمایشنامه کانال کمیل: رویکرد نشانه-معناشناختی، نامه هنرهای نمایشی و موسیقی، ۳(۶)، ۳۵-۴۶.
- سلطانی، م.، و ندیمی، ه. (۱۳۹۶). بررسی باورهای عامه درباره تخت جمشید و آرامگاه کوروش براساس منابع مکتوب عصر قاجاری، مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، ۹(۳۴)، ۷۷-۹۶.
- سلیمانی، ک. (۱۳۸۵). درآمدی بر نشانه‌شناسی مکان و زمان در دنیای درام. مقالات دومین هم‌اندیشی نشانه‌شناسی هنر. تهران: نشر فرهنگستان هنر.

- شعیری، ح. ر. (۱۳۹۰). نوع‌شناسی مکان و نقش آن در تولید و تهدید معنا. *نشانه‌شناسی مکان* مجموعه مجموعه مقالات نقدهای ادبی-هنری. به کوشش فرهاد ساسانی، تهران: سخن.
- شعیری، ح. ر. (۱۳۹۱). *نشانه-معناشناسی دیداری*. تهران: سخن.
- علی‌الحسابی، م.، خیرالدین، ر.، و سرافراز، و. (۱۴۰۱). تأثیر جهان‌بینی اسلامی در جایگاه مسجد به‌عنوان فضای شهری و نقش مسجد به‌عنوان یک رکن اساسی در شهر اسلامی در اقتصاد، فرهنگ و امنیت (نمونه موردی: شهر دزفول). *فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱۲(۴)، ۶۳-۶۲.
- فیروزمند خلخالی، س. م. (۱۳۹۰). *نشانه‌شناسی مکان در نمایشنامه‌های بیضایی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما فرزانه سجودی، دانشگاه هنر، دانشکده سینما و تئاتر.
- کاشفی‌سبزواری، م. ح. و. (۱۱۳۰). *فتوت‌نامه سلطانی*. به اهتمام محمد جعفر محجوب، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- کالر، ج. (۱۹۴۴). *در جست‌وجوی نشانه‌ها*. ترجمه ل. صادقی و ت. امرالهی (۱۳۸۸)، تهران: نشر علم.
- کنعانی، ا. (۱۳۹۸). کارکرد گفتمان مکان در شب سهراب‌کشان بیژن نجدی. *فصلنامه زبان و ادبیات فارسی* (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی)، ۲۷(۸۶)، ۱۵۱-۱۷۷.
- لوتمان، ی. و بی. ای. اوسپنسکی (۱۳۹۰). *در باب سازوکار نشانه‌شناختی، نشانه‌شناسی فرهنگی*. به کوشش فرزانه سجودی. تهران: نشر علم.
- مرادی، ا. و چالاک، س. (۱۴۰۰). *نوع‌شناسی مکان در رمان ملکوت از بهرام صادقی با رویکرد نشانه-معناشناسانه*. *جستارهای زبانی*، ۱۲(۲)، ۶۵-۹۳.
- مروی، ص.، مروی، م.، و مروی، ف. (۱۳۹۵). *گراتی: نگین اسفراین*. اسفراین: باغ کاغذی.
- مقدادی، ب. (۱۳۹۳). *دانشنامه نقد ادبی از افلاطون تا به امروز*. تهران: چشمه.
- اعتماد السلطنه (صنیع الدوله)، م. ح. (۱۳۶۲). *مطلع‌الشمس*. به کوشش محمد پیمان. تهران: پیشگام.
- صارم‌الممالک درگزی، م. (۱۳۸۸). *خاطرات میرزا محمود صارم‌الممالک درگزی*. تصحیح، تعلیق و تحشیه ابوطالب صارمی، علی کریمیان. شیروان: شیلان.
- مقری، ع. ا. (۱۳۵۹). *بناهای تاریخی خراسان*. مشهد: چاپخانه پارت.

- طالب‌زاده، ع. (۱۳۸۶). بررسی نقوش موجود در عمارت مفخم و آیین‌خانه مفخم بجنورد و استفاده از این نقوش در معرفی و تبلیغ این شهر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهراء(س).
- عالی، م. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر کاربری‌های تجاری بر ترافیک بافت مرکزی شهر بجنورد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد.
- رحمتی، م. (۱۳۸۷). روابط خان‌نشین خیوه با دولت مرکزی ایران از سقوط صفویه تا مرگ نادرشاه. پژوهش‌نامه تاریخ، ۴ (۱۳)، ۴۷-۶۰.

References

- Aali, M. (2014). *Investigating the impact of commercial land uses on traffic in the central context of Bojnourd city*. Master's thesis, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Ajudani, M. (2008). *Either death or modernization*. Akhtaran Publications. [In Persian]
- Ali al-Hasabi, M., Khair al-Din, R., & Sarafraz, V. (2022). The influence of Islamic worldview on the position of the mosque as an urban space and the role of the mosque as a fundamental pillar in the Islamic city in economy, culture, and security (Case study: Dezful city). *Journal of Geography and Regional Planning*, 12(4), 43–62. [In Persian]
- Aghajan, M., Monadi, M., & Tafti, A. (2019). Comparison of traditional and modern games in elementary school from an educational perspective. *Journal of Thought and Child*, 10(1), 73–99. [In Persian]
- Bani Asadi, N., & Sajjadi, F. (2014). Semiotics of place in contemporary Iranian theater with emphasis on the performance of Cinderella. *Journal of Performing Arts and Music*, 11, 23–38. [In Persian]
- Chandler, D. (1952). *Semiotics: the basics* (Translated into Farsi by M. Parsa (2008)). Soureh Mehr Publications. [In Persian]
- Firuzmand Khalkhali, S. M. (2011). *Semiotics of place in Bahram Beyzaie's plays*. Master's thesis, Art University. [In Persian]

- Gaines, E. (2006). Communication and the semiotics of space. *Journal of Creative Communication*, 1(2), 173–181.
- Habibi Bardbori, A. (2016). *Semiotics of the element of place in the novels of Ibrahim al-Koni (The novels "Al-Bir" and "Nazif al-Hajar" as examples)*. Master's thesis, Allameh Tabataba'i University. [In Persian]
- Itmad al-Saltanah (Sani' al-Dawlah), M. H. (1983). *Matla' al-Shams*. (M. Peyman, Ed.). Pishgam Publications. [In Persian]
- Kanani, A. (2019). The function of the discourse of place in "Shab-e Sohrab Koshan" by Bijan Najdi. *Journal of Persian Language and Literature (Kharazmi University)*, 27(86), 151–177. [In Persian]
- Kashifi Sabzevari, M. H. V. (1958). *Fotovatname-ye soltani* (M. J. Mahjub, Ed.). Iran Culture Foundation Publications. [In Persian]
- Koller, J. (1944). *The pursuit of signs: semiotics, literature, deconstruction* (translated into Farsi by L. Sadeghi & T. Amrollahi (2009)). Elm Publications. [In Persian]
- Lotman, Y., & Uspensky, B. A. (2011). On the semiotic mechanism of culture. In F. Sojodi (Ed.), *Cultural semiotics* (pp. 47–62). Elm Publications. [In Persian]
- Marvi, S., Marvi, M., & Marvi, F. (2016). *Gerati: The gem of Esfarayen*. Bagh-e Kaghazi Publications. [In Persian]
- Moqaddadi, B. (2014). *Encyclopedia of literary criticism from Plato to the present*. Cheshmeh Publications. [In Persian]
- Moqri, A. A. (1980). *Historical buildings of Khorasan*. Part Printing House. [In Persian]
- Moradi, A., & Chalack, S. (2021). Typology of place in the novel "Malakut" by Bahram Sadeghi with a semio-semantic approach. *Language Research*, 12(2), 65–93. [In Persian]
- Omani, S. R. (2003). *The border guards of North Khorasan*. Vase' Publications. [In Persian]

- Paktachi, A. (2010). Semiotic analysis of dual identity in an urban neighborhood and its function: A case study of Rostamabad-Farmanieh neighborhood. In F. Sasanian (Ed.), *Literary-artistic critiques collection: Semiotics of place*. (pp. 145–167). Sokhan Publications. [In Persian]
- Rahmati, M. (2008). The relations of the Khanate of Khiva with the central government of Iran from the fall of the Safavids to the death of Nader. *Historical Research Journal*, 4(13), 47–60. [In Persian]
- Rezaei, R., Gholam, A., & Aghagolzadeh, F. (2017). Semio-semantic analysis of the transcendence of place in the story "Bozorg Banu-ye Ruh-e Man. *Narratology*, 1(1), 85–104. [In Persian]
- Roushan, H. (2017). *Manzume-ye do chendar*. Bijan Yurd Publications. [In Persian]
- Salimi, K. (2006). An introduction to the semiotics of place and time in the world of drama. In *Proceedings of the Second Conference on Art Semiotics*. (pp. 213–228). Academy of Arts Press. [In Persian]
- Soltani, M., & Nadimi, H. (2017). A study of popular beliefs about Persepolis and the Tomb of Cyrus based on Qajar written sources. *Journal of Cultural History Studies*, 9(34), 77–96. [In Persian]
- Saqqayan, M. H., Shairi, H. R., & Rajabi, M. F. (2013). A study of spatial transformation in the play "Canal Komiel": A semio-semantic approach. *Letter of Performing Arts and Music*, 3 (6), 35–46. [In Persian]
- Sarem al-Mamalek Darghazi, M. (2009). *Memoirs of Mirza Mahmoud Sarem al-Mamalek Darghazi*. (A. Sarami & A. Karimian, Eds.). Shilan Publications. [In Persian]
- Sarfaraz, H., Paktachi, A., Kowsari, M., & Ashna, H. (2017). Theoretical analysis of Yuri Lotman's "Semiosphere" cultural theory and its application in analyzing the relationship between religion and cinema. *Culture Strategy*, 39, 73–95.

- Shairi, H. R. (2011). Typology of place and its role in the production and threat of meaning. In F. Sasanian (Ed.), *Literary-artistic critiques collection: Semiotics of place* (pp. 93–115). Sokhan Publications. [In Persian]
- Shairi, H. R. (2011). *Visual semio-semantics*. Sokhan Publications. [In Persian]
- Sojodi, F. (2010). Place, gender, and cinematic representation. In F. Sasanian (Ed.), *Literary-artistic critiques collection: Semiotics of place* (pp. 189–207). Sokhan Publications. [In Persian]
- Soleimani, K. (2006). An introduction to the semiotics of place and time in the world of drama. In *Proceedings of the Second Conference on Art Semiotics* (pp. 213-228). Academy of Arts Press. [In Persian]
- Talebzadeh, A. (2007). *A study of the motifs in the Mofakham Mansion and Mirror Hall of Bojnourd and the use of these motifs in introducing and promoting this city*. Master's thesis, Alzahra University. [In Persian]